



# DIAGNOSIS OF THE MOTIVATIONAL PROCESSES OF OFFENDERS IN THE ADMINISTRATION OF JUSTICE

Paweł MARCINKIEWICZ

*Institute of Psychology, Jagiellonian University, Kraków, Poland*

## Abstract

The subject of this paper is the concept of offender motivation in the practice of penal law. The definition of such motivation is presented regarding average criminal activities as well as specific forms of offence, including unintentional crimes and omissions. The general features of the motivational process are described: direction, intensity, level of regulation and self-control. They are all analysed in relation to five factors of crime (according to a modern Polish classification of crime elements) – deed, unlawfulness, penalisation, “social dangerousness” and guilt. Special emphasis is placed on the notion of intent in criminal law and different types of this factor are presented. Next, frequently conducted researches in forensic psychology and specific features of diagnosis of offender motivation are discussed. The difference between professional (scientific) and amateur motivational analysis in routine investigations of offender intent as carried out by criminal lawyers is stressed, which leads to the conclusion that motivation is one of the most important issues in criminal proceedings.

## Key words

Motivation; Criminal act; Intent; Diagnosis.

*Received 1 March 2010; accepted 9 July 2010*

## 1. Introduction

The term “motivation” is one of the most ambiguous in psychology, being defined variously depending on the scientific theory an author represents. Without becoming involved in detailed deliberations on this topic, let us accept that a motive is a factor that determines or co-determines a person’s behaviour, an internal experience which inclines a person to perform a given activity [18, 24, 27]. A functional understanding of motive emphasises its role in steering and controlling a person’s behaviour. When understood in this way, motivation is a process of psychological regulation, influencing the direction of activity and amount of energy which an individual is ready to invest to make her/his action result in a certain outcome [26].

For a definition of offender motivation to be (considered) adequate, it should take into consideration the specificity of criminal behaviour. It should thus embrace not only intentional actions, but also violations of precautionary principles that are obligatory in a given sphere of life, i.e. so-called unintentional crimes. Moreover, it should also relate to omissions (nonfeasance), and thus to behaviour characterised by a lack of certain actions, in situations where there is a possibility and a normative obligation to perform them [30].

We will thus understand a perpetrator’s motivation as a complex of psychological processes stimulating, regulating and directing her/his behaviours – of which the perpetrator is conscious to a varying degree – which lead her/him to undertake a prohibited action or

to fail to perform an action that is required in certain circumstances.

## 2. General characteristics of the motivational process

Each motivational process is described by four basic characteristics – direction, intensity, level of regulation and degree of self-control [10]. The direction of the motivation is understood as the aim, towards achievement or avoidance of which certain behaviour is orientated, depending on whether the aim is assessed by an individual positively or negatively. The intensity of the motivational process is defined by three correlated parameters – strength, quantity and intensiveness. Strength is the ability to switch off competing motives, and thus the degree to which a given motive controls the behaviour of an individual. In turn, quantity is a characteristic of the motivational process which influences the quality of an outcome or the number of activities required to achieve it. Finally, intensiveness determines the level of mobilisation of an organism, and also the level of energy used to obtain a given result. Analysis of criminal behaviour carried out in terms of characteristics of the perpetrator's motivational process described above enables recreation of the aim of her/his actions and the strength of the influence of the aim on her/his psychological processes [7].

In general there are two levels of regulation of a person's actions: emotional-drive and cognitive. The first develops in the early phases of ontogenesis as a result of connections between emotional impulses and various signals and reactions. In the course of individual development, a higher level of regulation of this structure forms, which is a result of informational influences of a sensory and semantic nature, which in turn result in an extensive cognitive network in a person's mind. Specific behaviour can be considered from this perspective as a dynamic defined by a relation between two levels of regulations, whereas criminal behaviour can be seen as a manifestation of a disturbed balance between the intellectual and emotional sphere of an individual [8]. This above all concerns unplanned crimes that are situationally determined, in which external factors play a key role, resulting in replacement of developed cognitive schema by impulsive actions of an affective and reactive character.

A category related to the level of regulation is the degree of self-control, defining the ability to subordinate contradicting desires and impulses to one general strategy developed within the framework of a cognitive network. This enables effective avoidance or by-

passing of obstacles, diminishing the probability of frustration by setting flexible goals and using optimal methods of realisation. Deficits of self-control may manifest in an inability to control impulses resulting from various types of arousals. Deficiencies in this sphere may also be expressed in inadequacy of undertaken actions, not noticing things that contradict dominating emotions or a biased modification of image of reality [6]. In perpetrators of crimes, there is either a relatively stable, but improperly developed mechanism of self-control or else a disturbance of this mechanism as a result of strong stressful stimuli, which results in behaviours controlled on the emotional-drive level. Among personality determinants of self-control are Ego structure, defence mechanisms and various psychopathologies. The degree of self-control may also be influenced by external factors, such as situations of anonymity, distribution of responsibility, participation in group, state of general arousal etc. [9].

## 3. Motivational processes of perpetrators vs. elements of crime structure

In order to clearly demonstrate the significance of motivation for the issue of a perpetrator's criminal liability, a short introduction to criminology is first required. The opinion that a crime is composed of five elements dominates in Polish doctrine concerning penal law: deed, unlawfulness, penalisation, "social dangerousness" and guilt. Crime is a human behaviour (deed) that is prohibited by a law (unlawfulness) which defines its characteristic features and the sanctions which will be applied (penalisation), which is socially harmful to a degree that is greater than inconsiderable ("social dangerousness") and subjectively accusable (guilt) [15]. It is important to state that a lack of any of the mentioned elements deprives the offender behaviour of the features of a crime, even if all the other elements are present together.

A deed in criminal law is understood as a psycho-physical entity composed of movements of the body or its organs and of psychological activities accompanying these movements. It is a basic unit of behaviour, which is distinguished by psychological controllability. For a given fragment of behaviour to be considered a deed, the capability to control one's own behaviour with a simultaneous lack of disturbances of internal processes of control has to be established. Thus, movements in a state of unconsciousness, extreme nervous agitation, reflexes or those performed under mechanical coercion will not be considered deeds under this definition; however, automated movements

are deeds, because they are subordinated to control by previous attitudes and experiences of an individual [3].

When analysing the penal definition of a deed from the perspective – presented at the beginning – of the perpetrator's motivation, one can observe that the two categories are connected by the factor of internal direction. This leads to the conclusion that a lack of psychological control over the course of executed movements deprives behaviour of the characteristics of a deed, both as understood in psychology and in law. Such actions as destroying things during an epileptic fit, hitting someone after being pushed by somebody else, or when sleeping or in a state of fever are not deeds and thus are not crimes either. In such cases, the lack of legally relevant motivation of a subject will result in exclusion of a basic element of crime structure – a deed.

Unlawfulness in the general sense is an inconsistency between actual human behaviour and behaviour required by the law. In order for given behaviour to be deemed unlawful it is not sufficient to simply violate a ban resulting from a penal law – the behaviour also has to be contrary to the whole legal system [4]. In this sense, behaviour which fulfils all criteria of a prohibited act, and at the same time is not “legalised” by another legal provision, is unlawful. However, when, for example, a police officer deprives a suspect of liberty on the basis of a correctly issued arrest warrant, it is not a crime defined by Article 189 § 1 of the Penal Code because the police officer is acting within the framework of her/his powers.

The most frequently occurring circumstances that preclude unlawfulness are called “countertypes” in penal law doctrine, because their sense is contradictory to the description contained in the statutory definition of a prohibited deed [30]. Among the most important legal countertypes are right of self-defence (Article 25), and necessity (Article 26 § 1). Right of self-defence consists in warding off a direct, unlawful attack by another person and the resultant /violation of the interests of the attacker. Necessity relates to actions aimed at removing direct danger threatening a legally protected interest by sacrificing another interest. A condition of countertype actions is their subjective orientation towards removing a danger, and thus the perpetrator's aim cannot be to hurt the attacker or to destroy the sacrificed interest. There will be no right of self defence in the case of provoking an attacker to attack in order to beat her/him up, or in the case of shooting an attacking dog which was earlier irritated on purpose. The relationship between motivation and unlawfulness thus involves exclusion of the latter in the case of orientation of the regulatory processes of the perpetrator's psyche towards certain states of affairs which are accepted by

the legislator even in a situation of violating formal legal prohibitions. And, conversely, a lack of “defensive” motivation on the part of the perpetrator results in criminal liability.

Penalisation as an element of crime structure depends on conformity of a perpetrator's behaviour with the provisions of a penal regulation, and thus with the characteristic features present in the legal description of a prohibited deed [1]. Among numerous types of features, the psychologist will be interested in so-called subjective features, defining the relation between the psyche of a perpetrator and particular elements of his/her behaviour. A general subjective feature distinguishing intentional from unintentional crimes is, of course, intent. Intent is a conscious directing of behaviour to achieve a goal and controlling of this behaviour. The concept of intent embraces two closely related elements: intellectual and volitional. The intellectual element is based on the perpetrator's awareness of the objective features of a prohibited act. On the other hand, the volitional element refers to the orientation of the perpetrator's will in the commission of the prohibited act – the decisive process for realisation of an aim [15].

The Penal Code accepts two forms of intent – direct and conceivable. Direct intent (*dolus directus*) is present when a perpetrator wants to commit a prohibited act. Conceivable intent (*dolus eventualis*) occurs when a perpetrator, foreseeing the possibility of committing a crime, “consents to” this possibility, and so s/he does not modify her/his behaviour, does not desist from the chosen aim nor diminish the intensity of undertaken actions. The intellectual element in principle does not differentiate the two forms of intent – because it is based on awareness by a perpetrator of the possibility of committing a crime. However, they are differentiated by the volitional element. A perpetrator acting with direct intent is not only aware of the possibility of committing a crime but also wants to do it, is endeavouring to achieve it [15]. “Wanting” refers to the whole of a given type of act and not to its components, so a perpetrator does not have to want a bag that s/he is going to steal to be “somebody else's” or moreover to be a “mobile object” in accordance with the characteristic features of theft described in Article 278 § 1 of the Penal Code. “Wanting” should not be identified with desire, a wish or hope; paradoxically, it can be connected with negative emotions, such as in the statement “I want to have my tooth extracted” [13]. The essence of direct intent is directing of psychological processes of a perpetrator towards an exactly defined aim, constituting the characteristic feature of a given crime. In the case of theft it will be the intent to

“seize a thing in order to appropriate it”, and in the case of homicide – intent to take another person’s life.

Intent may be specifically defined in the law using characteristic intentional features, indicating a perpetrator’s motivation. Intentional features are typical for so-called directional crimes, describing the specific attitude of a perpetrator accompanying his/her behaviour with the use of such definitions as “in order to”, “with the aim of” “with intent to” or indirectly referring to an individual’s motivation, such as “malicious”, “stubborn”, “s/he insults”, or “s/he abuses”. In penal law, specific types of direct intent are also distinguished. Sudden intent (*dolus raptus, repentinus*) is present when a perpetrator acts without thinking and usually occurs when s/he is surprised by external circumstances, e.g. by the behaviour of the future victim and has no time for a rational assessment of a situation. Its antithesis is premeditated intent (*dolus premeditatus*) – a perpetrator has the time and possibilities to thoroughly consider his/her own behaviour, the full motivational process is executed in his/her psyche, finishing with a decision to commit a deed and selection of means appropriate for this deed. Finally one must also mention “coloured” intent (*dolus coloratus*), characterised by the specific attitude of an offender, which is typical for the directional crimes discussed earlier [21].

The significance of motivation for the penalisation of a deed is a key issue, because the majority of crimes described in the Penal Code require a specific attitude on the part of the perpetrator (in order to be considered crimes). For example, a whole section of the Penal Code concerning crimes against property, except Article 292, encompasses types of intentional acts which make criminal liability conditional on the acting of a perpetrator for a given purpose (appropriation, destruction, obtaining financial benefit etc.). Lack of this element in the psyche of a perpetrator must result in discontinuation of legal proceedings or refusal to institute the proceedings, independently of whether other features of the crime are present. If, for example, a perpetrator takes an object from another person to give it back to its legal owner, s/he is not committing a crime because there is a lack of intent to appropriate, and so there is no intent to increase own assets with injury to the legal owner of the object.

Penalisation as an element of crime structure is connected with the concept of the social harmfulness of an act, and thus its ethical assessment carried out from the perspective of norms generally accepted by a society. In specific cases, the behaviour of a perpetrator may exceptionally result in only an insignificant degree of social harmfulness, which deprives it of the nature of a crime according to Article 1 § 2 of the Penal

Code [12]. The degree of social harmfulness is also significant for the kind and severity of sanctions applied against a perpetrator, because it constitutes one of the determinants of the magnitude of the punishment. Article 115 § 2 of the Penal Code indicates, for example, the circumstances and factors which should be taken into account when assessing the social harmfulness of a specific act, amongst which are the form of the intent and the motivation of the perpetrator. Motivation is thus directly mentioned in the code as a premise of assessment of the penalisation of an unlawful act. So, one can imagine situations in which an especially positive assessment of the behaviour of a perpetrator will result in her/his not being punished. In practice, such cases are, however, extremely rare, because the social harmfulness of an act depends on, beside motivation, a whole set of objective conditions. However, often the motivation of a perpetrator will be important for the sentencing or application of measures linked to testing her/him, because subjective premises of the social harmfulness of a prohibited act become important here.

Guilt is a subjective basis for criminal liability, and the lack thereof, in accordance with Article 1 § 3 of the Penal Code means that a perpetrator of an unlawful act has not committed a crime. In the past, guilt was equated with the concept of intent, with various types of intentional and unintentional guilt being distinguished. Currently, it tends to be explained in terms of defectiveness of development and realisation of decisions of will, and thus to irregularity in the legal motivation of the decision-making process of the perpetrator. Assessment of this process is carried out by comparing the incriminating behaviour with the potential behaviour of a model citizen placed in the same situation as the perpetrator [3]. Thus, guilt has been separated from the issue of the psychological relation of the perpetrator to the deed, shifting the centre of gravity to a normative assessment of behaviour and establishing whether in the given situation the perpetrator could have behaved in accordance with the law.

Prerequisites for ascribing guilt to a subject are, above all, the ability of the subject to bear it and the requirement to resist the external motivational situation. The ability of the subject depends on her/his age and sanity [12]. According to the wording of Article 31 § 1 of the Penal Code, a person does not commit a crime if, because of mental illness, mental handicap or another disturbance of psychological functions, s/he was not able to understand the meaning of the deed or control own behaviour at the time of its commission. The accepted construction, besides insanity, also indicates consequences in the sphere of the intellect or will in an



alternative form of inability to recognise the meaning of an act or control one's own behaviour. A collective category: "other disturbances of psychological functions" may concern circumstances of a pathological nature, but also physiological states or situations [21]. The sanity of a perpetrator is more and more often analysed from the point of view of degree of self-control, and thus one of the properties of the motivational process. For the degree to which a perpetrator's personality is able to adequately fulfil its regulating and integrating functions must be determined. Such circumstances as inadequate ways of satisfying psychological needs, a tendency to solve emotional conflicts through aggressive behaviours or disturbances of one's self image or system of values may have significance here [9]. Often diagnosis of deficits of self-control in a perpetrator results in an expert opinion ascertaining considerably diminished responsibility in a perpetrator.

Legal norms also provide for exclusion of guilt because of the specific motivational situation in which the perpetrator found him/herself at the moment of undertaking the incriminating behaviour. A classical example of specific motivational pressure is the so-called collision of duties defined in Article 26 § 5 of the Penal Code. The justification for exclusion of criminal liability of the perpetrator in such cases is the assumption accepted by the legislator that it is impossible to require from everyone that they make a choice that is concordant with the general interest, especially in a situation of pressure of time and circumstances. Internal conflict manifests itself in the fact that at first a perpetrator aims to fulfil all obligations, but at some stage s/he realises that it is impossible to reconcile these aspirations and sacrifices one of them. This does not mean that there is a conflict known as ambivalence (desire – avoidance). The perpetrator has a positive attitude towards all competing duties, but despite this attitude, s/he has to sacrifice one of them.

Exclusion of guilt is also present in the case of crimes against the administration of justice, if a perpetrator's actions result from her/his fear of the penal consequences threatening her/him or a person close to her/him. The offender's real motivation is not important here, only the aim defined in the Penal Code matters. So, when hindering proceedings against a relative, an offender may be acting out of positive emotions towards that person to avoid shame resulting from detention of that person, or simply in order to keep the sole breadwinner free.

A perpetrator's motivation is thus an important factor influencing assessment of the degree of her/his guilt. In some cases, a given psychological attitude of a perpetrator may result in exclusion of his/her guilt,

and hence exclusion of his/her criminal liability. And in other cases, it will result in commutation or stiffening of the sentence, or application of alternative legal measures to punishment, for example conditional discontinuation of criminal proceedings.

#### **4. Diagnosis of motivational processes in penal proceedings**

Examination of motivation in penal proceedings mostly concerns a specific fragment of an individual's behaviour called an unlawful act. Stable personality characteristics of a perpetrator also matter, but usually only at the final stage of application of the law – when choosing type and severity of a sentence, penal measures or probation.

Examination of motivation is always a complicated process, if only because of the nature of the phenomenon itself, composed of qualitatively different factors and phenomena. A feature which distinguishes the examination of a perpetrator's motivational processes is the considerable time interval separating the application of psychological procedures from the analysed behaviour, which means that the majority of generally accepted techniques turn out to be useless. It is also impossible to use "live" observation of behaviour, because only extremely rarely is a recording of the event itself available to the examiner. Instead of this, the psychologist is obliged to act on the basis of information on the perpetrator concerning his/her behaviour in the period preceding the act, and also on the basis of an exact analysis of objective data on the circumstances of the event. Available sources of such information are: results of psychological examinations, data from case files, information coming from the perpetrator her/himself, as well as the examiner's own, direct and indirect observations concerning the accused [17, 19]. The perpetrator's account is burdened with numerous defects – the possibility of purposeful concealment or distortion of own motives in order to avoid punishment, as well as activation of defence mechanisms and so-called protective motives present mostly when a perpetrator does not accept or does not understand the reasons for own behaviour, so s/he accepts such a version of an event which s/he can accept her/himself. Sometimes a defendant is not aware of the motives for his/her own behaviour, which happens most often in the case of acts characterised by violent release of aggression without a clear reason or for reasons that are inadequate to the reaction. In such cases, an objective observer sees them as irrational, nonsensical and committed under the influence of an incom-

prehensible impulse [14]. In the literature, it is emphasised that in numerous cases like this, it is never possible to establish the motives of the perpetrator unambiguously, whereas the administration of justice requires forensic experts to do just that by directing a defendant for example for psychiatric observation [20].

Retrospective analysis relates to the content of specific psychological processes and the general characteristics of the motivational process mentioned earlier. From this point of view, the subjective circumstances of an act, such as the method of acting of a perpetrator, selection of tools, size and nature of the damage caused, seem especially important. Indirectly, they also describe the degree of self-control of an offender and level of regulation at the time of the act. For example, numerous wounds inflicted with a knife, their depth, chaotic and accidental location may indicate an impulsive, emotional pattern of offender functioning, whereas precisely inflicted wounds to carefully selected organs attest rather to the self-control of the perpetrator or his/her individual experience. Findings in this area are important at the stage of searching for an unknown perpetrator using criminal profiling, and also at subsequent stages of proceedings, for example when analysing the form of the intent.

One also has to take into consideration factors which have predisposed an individual to commit a certain deed or played an important role in the genesis of a crime. This is the so-called general motivational background, composed of situational and personality conditions of a crime [6]. Situational determinants of a perpetrator's behaviour may take the form of a constant situation or conditions directly preceding an act. Needs deprivation, overloading, danger, frustration and motivational conflict should be mentioned as examples of so-called difficult or criminogenic situations [22]. Among personality variables of the general motivational background of a crime, such factors as lability and hyperexcitability, a tendency to accumulate emotional tension and immaturity, as well as egocentrism, negative attitudes towards the environment, system of values, petty criticism, psychopathological disorders etc. should be mentioned [9].

## 5. Examination of offender motivation in judicial practice

As was mentioned before, the presence or lack of certain elements of the motivational process may (pre)determine acceptance or exclusion of unlawfulness, penalisation, "social dangerousness" or guilt of a perpetrator or, in extreme situations, even the deed it-

self. Despite this fact, very few psychological examinations focusing strictly on motivational processes in penal proceedings are conducted. Usually, when a perpetrator's sanity is being ascertained, a forensic psychologist is asked to issue an expert report concerning examination of the perpetrator's personality and in very exceptional cases to determine other premises of criminal liability [5]. Among such exceptions are homicide cases, where, apart from questions concerning the sanity of a defendant, there are also issues concerning acting under the influence of extreme agitation (affect), stress, pathological factors or else personality characteristics of an offender (psychopathy, level of fear, dependence on others etc.). The motivation of a perpetrator is also the subject of detailed analysis in so-called profiling and thus in creation of a psychological profile of an unknown perpetrator of a crime or more often of a series of crimes. Profiling is usually used for perpetrators of homicides and rapes, but also arsons, bombings, racketeering and kidnapping. A profile is helpful at the stage of conception of an investigation, and when verifying hypotheses, undertaking specific actions and establishing the scope and direction of an investigation [11, 29]. Establishing motive is especially important in the case of unknown serial killers, because it helps not only in reconstruction of the psychological profile of an offender, but also in connecting incidents that are apparently not related to each other [28].

Besides these rare cases, in practice, findings based on diagnosis of the psychological state of an offender only lead to the following actions being taken in judicial proceedings: discontinuation of proceedings because of insanity of the offender, or possibly extraordinary mitigation of the penalty or lowering of sentence due to diminished responsibility of the offender or because the offender was acting in a state of affect (such subjective conditions are advantageous for the offender). One should emphasise, however, that the examinations described above concern diagnosis of motivational processes *sensu stricte* and thus ones carried out by forensic psychologists using scientific apparatus and terminology. Closer analysis of a case, which is conducted on the basis of specific case files leads to the conclusion that real motivational aspects of a perpetrator's conduct are taken into account in the rulings of administration of justice bodies irrespective of the terminology and "diagnostic techniques" used by lawyers. One can say that these bodies apply "amateur" diagnosis of motivational processes for the purpose of conducted proceedings, at the same time using legal definitions ("in order to", "with intent") or colloquial formulations referring to the sphere of motiva-

tion (“acting in the public interest”). This is reflected not so much in the content of the decisions made during judicial proceedings, as in their justifications. It turns out that bodies applying the law quite often refer to terms (concepts) in the field of motivation, above all to the category of intent. As was mentioned, intent is one of the basic characteristic features of intentional acts and determines their penalisation. Because they constitute over 50 per cent of all crimes, it is not surprising that a lack of this element of the crime structure will quite often be a premise for discontinuing or refusing to initiate proceedings. A basis for discontinuation because of this fact is Article 17 § 1 point 2 of the Code of Penal Proceedings, which states that proceedings are not initiated, and initiated proceedings are discontinued, if an act has no features of a prohibited act. This is especially clear in the case of directional crimes discussed earlier, where establishing a specific motivational attitude of an offender is a starting point for analysis of the illegality of a given act. “Amateur” diagnosis of motivational processes has less significance for remaining elements of crime structure, but cases of referring to these processes are not unusual, especially in relation to unlawfulness and guilt. Also in these cases, establishing deficits in motivation or, contrarily, establishing the occurrence of a certain type of offender attitude, sometimes makes it impossible to prosecute her/him.

The last issue requiring discussion is sources of knowledge of lawyers concerning psychological processes of perpetrators. It turns out that probable motivation is usually reconstructed on the basis of personal evidences such as witness testimonies and explanations of suspects, more rarely on the basis of documentation or other evidence material (inspection, experiments conducted during judicial proceedings, criminalistic expert reports etc.), and only very exceptionally on the basis of expert reports prepared by psychiatrists or psychologists. This shows that policemen, prosecutors and judges attach importance to descriptions and self-descriptions given by interviewed persons, which, on the one hand, allow information to be obtained from a direct source, but on the other hand, are connected with a risk of excessive subjectivism and bias of collected evidence.

## 6. Summary

Summarising the presented considerations, the reflection comes to mind that the motivation of an offender is one of the most important subjective premises of criminal liability. Contrary to objective fac-

tors, such as severity of harm, method of acting of an offender or type of tool used, motivation is rarely the subject of thorough examinations in criminal proceedings. The motivation of a perpetrator is even more rarely the subject of certain evidential activities, especially ones involving forensic psychologists or psychiatrists. One may say that in the area of criminal motivation, judicial organs more often conduct amateur than professional diagnoses, using general knowledge on human functioning and information on the offender and his/her behaviour available in case files.

Meanwhile, the motivation of a perpetrator of an unlawful act can and should be precisely determined in the course of penal proceedings. For it is essential not only for correct assessment of a given segment of behaviour, but also in order to apply measures towards a perpetrator which are appropriate from the point of view of forensic psychology. The role of the forensic psychologist must not be limited to an attempt to recreate motivational processes of the perpetrator and to establish their cognitive and emotional background. The psychologist should also propose some proactive actions – in other words, actions directed towards the future. Depending on the stage of proceedings, these may be suggestions concerning new directions of the investigation and the need for collection of further pieces of information (profiling), the method of interviewing of the suspect (*in personam* phase – against a specific person), or even the selection of the type and severity of the penalty, penal measures or probation institutions (jurisdiction proceedings). In all these cases, a point of reference for the forensic psychologist should be the perpetrator’s (suspect’s, defendant’s) motivation, because only by understanding motivation can behaviour in the past be evaluated and future functioning be predicted. Thus, the role of the forensic psychologist examining offender motivation cannot be overestimated – s/he should help the legal organ not only to determine premises of criminal liability from the perspective of the five-element structure of a crime, but also to carry out directives relating to the judicial penalty imposed on the defendant, in accordance with requirements of individual prevention.

## References

1. Andrejew I., Kodeks karny. Krótki komentarz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986.
2. Britton P., Profil mordercy, Wydawnictwo De Facto, Poznań 1999.
3. Buchała K., Prawo karne materialne, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.

4. Cieślak M., Polskie prawo karne. Zarys systemowego ujęcia, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
5. Ciosek M., Psychologia sądowa i penitencjarna, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 2001.
6. Gierowski J. K., Diagnoza procesów motywacyjnych jako przedmiot opinii sądowo-psychologicznej, [w:] Problemy psychologiczno-psychiatryczne w procesie karnym, Stanik J. M. [red.], Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1985.
7. Gierowski J. K., Motywacja jako przedmiot sądowej diagnozy psychologicznej, [w:] Ekspertyza sądowa, Wójcikiewicz J. [red.], Zakamycze, Kraków 2002.
8. Gierowski J. K., Psychologiczne wyznaczniki przestępczości, [w:] Psychologia. Podręcznik akademicki, t. 3, Strelau J. [red.], Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2000.
9. Gierowski J. K., Rola biegłego psychologa w opiniowaniu o poczytalności – problemy diagnostyczne i kompetencyjne, [w:] Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie, Gierowski J. K., Szymusik A. [red.], Wydawnictwo Collegium Medicum UJ, Kraków 1996.
10. Gierowski J. K., Jaśkiewicz-Obydyńska T., Najda M., Psychologia w postępowaniu karnym, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa 2008.
11. Gołębiowski J., Profilowanie kryminalne, PHU Logos s.c., Warszawa 2008.
12. Górniok O., Hoc S., Kalitowski M. [i in.], Kodeks karny. Komentarz, Gdańsk 2005.
13. Gubiński A., Zasady prawa karnego, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 1996.
14. Klimasiński K., Elementy psychopatologii i psychologii klinicznej, Wydawnictwo UJ, Kraków 2000.
15. Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do art. 1–116 kodeksu karnego, Buchała K., Zoll A. [red.], Zakamycze, Kraków 1998
16. Kodeks karny z orzecnictwem, Wydawnictwo Prawnicze Lex, Gdańsk 1996.
17. Lubelski M., Tyszkiewicz L., Stanik J., Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników, Wydawnictwa Prawnicze, Warszawa 1986.
18. Madsen K. B., Współczesne teorie motywacji. Naukoznawcza analiza porównawcza, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
19. Majchrzyk Z., Nieletni, młodociani, dorośli zabójcy i mordercy. Gdzie kończy się norma a zaczyna patologia, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2004.
20. Majchrzyk Z., „Niezrozumiałe” motywy zabójstw dokonanych przez młodocianych, [w:] Młodociani mordercy. Studia nad agresją i zbrodnią, Abrozik W., Zieliński F., Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2003.
21. Marek A., Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki, C.H. Beck, Warszawa 1997.
22. Nęcka E., Regulacyjna funkcja mechanizmów obronnych, *Przegląd Psychologiczny* 1979, 22, 2.
23. Obuchowski K., Psychologia dążeń ludzkich, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
24. Ossowska M., Motywy postępowania. Z zagadnień psychologii moralności, Książka i Wiedza, Warszawa 2002.
25. Reykowski J., Procesy emocjonalne. Motywacja. Osobowość, [w:] Psychologia ogólna, Tomaszewski T. [red.], Wydawnictwa Naukowe PWN, Warszawa 1992.
26. Reykowski J., Z zagadnień psychologii motywacji, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1970.
27. Skorny Z., Mechanizmy regulacyjne ludzkiego zachowania, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.
28. Stukan J., Polscy seryjni mordercy, Wydawnictwo Prometeusz, Opole 2009.
29. Szaszkiewicz M., Model opracowywania charakterystyki psychofizycznej nieznanego sprawcy zabójstwa, [w:] Zabójcy i ich ofiary – psychologiczne podstawy profilowania nieznanego sprawcy zabójstw, Gierowski J. K., Jaśkiewicz-Obydyńska T. [red.], Wydawnictwo IES, Kraków 2003.
30. Wolter W., Nauka o przestępstwie, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973.

---

**Corresponding author**

Paweł Marcinkiewicz  
ul. Witosa 6/20  
PL 43-100 Tychy  
e-mail: pmarcinkiewicz@eranet.pl

---



## **DIAGNOZA PROCESÓW MOTYWACYJNYCH SPRAWCY CZYNU ZABRONIONEGO W PRAKTYCE WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI**

### **1. Wprowadzenie**

Pojęcie motywacji jest jednym z najbardziej wieloznacznych terminów w psychologii, ujmowanym różnorodnie w zależności od reprezentowanej przez danego autora teorii naukowej. Nie wdając się w szczegółowe rozważania na ten temat, przyjmujemy, iż motyw to czynnik wyznaczający lub współwyznaczający zachowanie się człowieka, przeżycie wewnętrzne skłaniające go do wykonania określonej czynności [18, 24, 27]. Funkcjonalne ujęcie motywu kładzie nacisk na jego rolę w sterowaniu i kontrolowaniu zachowania człowieka. W takim rozumieniu motywacja jest procesem psychicznej regulacji, od którego zależy kierunek czynności i ilość energii, którą jednostka jest gotowa zainwestować, aby jej działania doprowadziły do określonego wyniku [26].

Definicja motywacji sprawcy czynu zabronionego, aby mogła zostać uznana za adekwatną, musi uwzględniać specyfikę zachowania przestępnego. Powinna zatem obejmować swoim zakresem nie tylko działania celowe, ale także naruszenia obowiązujących w danej sferze życia reguł ostrożności, a więc tzw. przestępstwa nieumyślne. Nadto musi się ona odnosić także do zaniechania, a zatem zachowania polegającego na braku określonych działań, przy istniejącej możliwości i normatywnej powinności ich wykonania [30].

Przez motywację sprawcy przestępstwa będziemy zatem rozumieć kompleks procesów psychicznych pobudzających, regulujących i ukierunkowujących jego zachowanie, w różnym stopniu uświadomionych, które prowadzą do podjęcia przez niego działania zabronionego lub zaniechania wymaganego w danych okolicznościach postępowania.

### **2. Ogólne właściwości procesu motywacyjnego**

Każdy proces motywacyjny charakteryzują cztery podstawowe właściwości – kierunek, natężenie, poziom regulacji czynności i stopień samokontroli [10]. Przez kierunek motywacji rozumie się cel, na którego osiągnięcie lub uniknięcie nastawione jest określone działanie, w zależności do tego, czy cel oceniany jest przez jednostkę dodatnio, czy też ujemnie. Natężenie procesu motywacyjnego wyznaczone jest przez trzy skorelowane ze sobą parametry – siłę, wielkość i intensywność. Siła to zdolność do wyłączenia motywów konkurencyjnych, a więc stopień, w jakim dany motyw kontroluje zachowanie jednostki. Z kolei wielkość to cecha procesu motywacyjnego, od której zależy jakość wyniku bądź liczba czynności po-

trzebnych do jego osiągnięcia. Wreszcie intensywność decyduje o poziomie mobilizacji organizmu, a także ilości energii zużytej do uzyskania danego rezultatu. Analiza zachowania przestępnego dokonana pod kątem opisanych właściwości procesu motywacyjnego sprawcy pozwala na odtworzenie celu jego działania oraz siły, z jaką cel ten oddziałuje na jego procesy psychiczne [7].

Istnieją zasadniczo dwa poziomy regulacji czynności człowieka: popędowo-emocjonalny i poznawczy. Pierwszy tworzy się we wczesnych fazach ontogenezy w wyniku powiązań pomiędzy bodźcami emocjonalnymi a różnego rodzaju sygnałami i reakcjami. W toku rozwoju osobniczego nad tą strukturą nadbudowuje się wyższy poziom regulacji będący efektem oddziaływań informacyjnych o charakterze sensorycznym i semantycznym, których rezultatem jest z kolei rozległa sieć poznawcza w umyśle człowieka. Konkretnie zachowanie można rozpatrywać z tej perspektywy jako dynamikę określoną przez relację między dwoma poziomami regulacji, zachowanie przestępcze natomiast jako przejaw zaburzonej równowagi pomiędzy sferą intelektualną a emocjonalną jednostki [8]. Dotyczy to przede wszystkim przestępstw nieplanowanych, uwarunkowanych sytuacyjnie, w których kluczową rolę odgrywają czynniki zewnętrzne, skutkujące zastąpieniem wypracowanych schematów poznawczych impulsywnymi działaniami o charakterze afektywno-reaktywnym.

Kategorią powiązaną z omawianą właściwością jest stopień samokontroli określający zdolność do podporządkowania sprzecznych pragnień i impulsów jednej generalnej strategii wypracowanej w ramach sieci poznawczej. Pozwala ona efektywnie unikać lub omijać przeszkody, zmniejszać prawdopodobieństwo frustracji przez stawianie sobie plastycznych celów i stosowanie optymalnych środków do ich realizacji. Deficyty samokontroli mogą się przejawiać w niezdolności do panowania nad impulsami powstającymi na skutek różnego rodzaju pobudzeń. Braki w tej sferze mogą się również wyrażać w nieadekwatności podejmowanych działań, niedostrzeżeniu tego, co pozostaje w sprzeczności z dominującymi emocjami albo tendencyjnym modyfikowaniu obrazu rzeczywistości [6]. U sprawców przestępstw występuje albo względnie stały, niewykształcony należycie mechanizm samokontroli lub też jego zaburzenie na skutek działania silnych bodźców stresowych, czego wynikiem jest zachowanie sterowane na poziomie emocjonalno-popędowym. Do osobowościowych wyznaczników samokontroli zaliczyć można strukturę Ego, mechanizmy obronne, a także różnego rodzaju psychopatologie. Na stopień samokontroli mogą mieć również wpływ czynniki zew-

nętrzne, takie jak sytuacje anonimowości, rozproszenie odpowiedzialności, uczestnictwo w grupie, stan ogólnego pobudzenia itp. [9].

### 3. Procesy motywacyjne sprawcy a elementy struktury przestępstwa

Przedstawienie znaczenia motywacji dla kwestii odpowiedzialności karnej sprawcy czynu zabronionego wymaga krótkiego wprowadzenia do nauki o przestępstwie. W doktrynie prawa karnego dominuje pogląd, iż przestępstwo składa się z pięciu elementów: czynu, bezprawności, karalności, karygodności i winy. Przestępstwo to zachowanie człowieka (czyn) zabronione przez ustawę (bezprawność) określającą jego znamiona i grożącą za nie sankcją (karalność), społecznie szkodliwe w stopniu wyższym niż znikomy (karygodność) oraz subiektywnie zarzucalne (wina) [15]. Ważne jest stwierdzenie, iż brak któregokolwiek z wymienionych elementów pozbawia zachowanie sprawcy cech przestępstwa, choćby wszystkie pozostałe występowały łącznie.

Przez czyn w prawie karnym rozumie się całość psychofizyczną złożoną z ruchów ciała lub jego organów oraz z czynności psychicznych towarzyszących tym ruchom. Jest podstawową jednostką zachowania, którą wyróżnia psychiczna sterowalność. Aby dany fragment zachowania uznać za czyn, należy ustalić możliwość kierowania zachowaniem przy jednoczesnym braku zakłóceń wewnętrznych procesów sterowania. Nie będą w tym rozumieniu czynami ruchy wykonywane w stanie nieprzytomności, skrajnego pobudzenia nerwowego, czynności odruchowe albo wykonywane pod wpływem przymusu mechanicznego; są nimi natomiast ruchy zautomatyzowane, gdyż podlegają sterowaniu przez wcześniejsze nastawienia i doświadczenia jednostki [3].

Analizując prawnokarne pojęcie czynu w perspektywie zaprezentowanej na wstępie definicji motywacji sprawcy, można zauważyć, że obydwie kategorie łączą element wewnętrzny ukierunkowania. Prowadzi to do wniosku, iż brak psychicznego sterowania przebiegiem wykonywanych ruchów pozbawia zachowanie cech czynu zarówno w rozumieniu psychologii, jak i prawa. Nie będą czynami, a tym samym przestępstwami, takie działania, jak zniszczenie rzeczy w trakcie napadu padaczkowego, uderzenie kogoś w wyniku popchnięcia przez inną osobę czy też podczas snu lub w stanie wysokiej gorączki. W tych przypadkach brak prawnie relewantnej motywacji podmiotu skutkować będzie wyłączeniem podstawowego elementu struktury przestępstwa – czynu.

Bezprawność w sensie ogólnym to sprzeczność pomiędzy faktycznym zachowaniem się człowieka a zachowaniem wymaganym przez prawo. Do uznania określonego postępowania za bezprawne nie wystarcza samo złamanie zakazu wynikającego z ustawy karnej, musi być

ono nadto sprzeczne z całym systemem prawnym [4]. W tym sensie bezprawne jest zachowanie, które wyczerpuje wszystkie znamiona czynu zabronionego, a jednocześnie nie podlega „legalizacji” przez inny przepis prawa. Przykładowo nie będzie przestępstwem z art. 189 § 1 kodeksu karnego pozbawienie przez policjanta wolności podejrzanego na podstawie prawidłowo wydanego nakazu zatrzymania, gdyż działa on wówczas w ramach przysługujących mu uprawnień.

Najczęściej występujące okoliczności wyłączające bezprawność nazywane są w nauce prawa karnego „kontratypami”, ich sens jest bowiem przeciwstawny do opisu zawartego w ustawowym typie czynu zabronionego [30]. Do najważniejszych kontratypów kodeksowych należy obrona konieczna (art. 25) oraz stan wyższej konieczności (art. 26 § 1). Obrona konieczna polega na odpiernaniu bezpośredniego, bezprawnego zamachu ze strony innej osoby i wynikającym z tego naruszeniu dóbr napastnika. Stan wyższej konieczności to działanie zmierzające do uchylecia bezpośredniego niebezpieczeństwa grożącego prawnie chronionemu dobru poprzez poświęcenie innego dobra. Warunkiem działań kontratypowych jest ich subiektywne ukierunkowanie na uchYLECIE niebezpieczeństwa; celem sprawcy nie może być zatem wyrządzenie szkody napastnikowi czy też zniszczenie dobra poświęconego. Nie będzie obrony koniecznej w razie sprokowania napastnika do ataku po to, aby go pobić, czy też zastrzelenie atakującego psa, którego wcześniej się celowo rozzłościło. Związek motywacji i bezprawności polega zatem na wyłączeniu tej drugiej w razie nastawienia procesów regulacyjnych psychiki sprawcy na określone stany rzeczy, akceptowane przez ustawodawcę nawet w sytuacji złamania formalnych zakazów ustawowych. I odwrotnie – brak motywacji „obronnej” po stronie sprawcy powoduje odpowiedzialność karną.

Karalność jako element struktury przestępstwa to zgodność zachowania sprawcy z dyspozycją przepisu karnego, a więc opisem zawartym w tzw. ustawowych znamionach czynu zabronionego [1]. Spośród licznych rodzajów znamion psychologa interesować będą tzw. znamiona podmiotowe, określające relację psychiki sprawcy do poszczególnych elementów jego zachowania. Ogólnym znamieniem podmiotowym odróżniającym przestępstwa umyślne od nieumyślnych jest zamiar. Zamiar to świadome ukierunkowanie zachowania na osiągnięcie celu i sterowanie tym zachowaniem. Pojęcie zamiaru zawiera w sobie dwa ściśle powiązane elementy: intelektualny i wolitywny. Element intelektualny polega na występującej u sprawcy świadomości przedmiotowych znamion czynu zabronionego. Element wolitywny z kolei oznacza nastawienie woli sprawcy w procesie decyzyjnym na realizację celu, którym jest popełnienie czynu zabronionego [15].

Kodeks karny przyjmuje dwie formy zamiaru – bezpośredni i ewentualny. Zamiar bezpośredni (*dolus directus*)

tus) występuje, gdy sprawca chce popełnienia czynu zabronionego. Zamiar ewentualny (*dolus eventualis*) ma miejsce wówczas, gdy sprawca, przewidując możliwość popełnienia przestępstwa, na to się godzi, a w związku z tym nie modyfikuje swojego postępowania, nie rezygnuje z obranego celu ani nie zmniejsza intensywności podejmowanych działań. Element intelektualny w zasadzie nie różnicuje dwóch postaci zamiaru – polega bowiem na uświadomieniu przez sprawcę możliwości popełnienia przestępstwa. Różni je natomiast element wolicjonalny. Sprawca działający z zamiarem bezpośrednim nie tylko zdaje sobie sprawę z możliwości popełnienia przestępstwa, ale również tego właśnie chce, do tego dąży [15]. „Chcenie” odnosi się do całości danego typu czynu, a nie do poszczególnych jego znamion, tak więc sprawca nie musi chcieć, aby torebka, którą zamierza ukraść, była „cudza”, a tym bardziej, żeby stanowiła „rzecz ruchomą” zgodnie ze znamionami kradzieży opisanymi w art. 278 § 1 kodeksu karnego. „Chcenia” nie należy też utożsamiać z pragnieniem, życzeniem, czy nadzieją, paradoksalnie może się ono bowiem łączyć także z emocjami negatywnymi, tak jak w określeniu „chcę usunąć zęb” [13]. Istotą zamiaru bezpośredniego jest ukierunkowanie procesów psychicznych sprawcy na ściśle określony cel stanowiący znamię danego przestępstwa. W przypadku kradzieży będzie to zamiar „zaboru rzeczy w celu przywłaszczenia”, w przypadku zabójstwa – zamiar pozbawienia życia innej osoby.

Zamiar może być specyficznie określony w ustawie przy użyciu znamion intencjonalnych, wskazujących na motywację sprawcy. Znamiona intencjonalne są charakterystyczne dla tzw. przestępstw kierunkowych, opisujących szczególne nastawienie sprawcy towarzyszące jego postępowaniu za pomocą takich określeń, jak: „w celu”, „celem” „z zamiarem”, bądź też pośrednio odwołujących się do motywacji jednostki, takich jak: „złośliwie”, „uporczywie”, „znieważa” czy „znęca się”. W nauce prawa karnego wyróżnia się również szczególne rodzaje zamiaru bezpośredniego. Zamiar nagły (*dolus raptus, repentinus*) występuje, kiedy sprawca działa bez refleksji i ma zwykle miejsce wówczas, gdy jest on zaskoczony okolicznościami zewnętrznymi, np. zachowaniem późniejszej ofiary i nie ma czasu na racjonalną ocenę sytuacji. Jego przeciwieństwem jest zamiar przemyślany (*dolus premeditatus*) – sprawca ma czas i możliwości wszechstronnego przemyślenia swojego postępowania, w jego psychice dokonuje się więc pełny proces motywacyjny zakończony decyzją o popełnieniu czynu i wyborem odpowiednich do tego środków. Wymienia się wreszcie zamiar o szczególnym zabarwieniu (*dolus coloratus*), charakteryzujący się szczególnym nastawieniem sprawcy, które jest typowe dla omówionych wcześniej przestępstw kierunkowych [21].

Znaczenie motywacji dla karalności czynu jest kluczowe, gdyż znaczna część przestępstw ujętych w ko-

deksie karnym wymaga dla swojego bytu określonego nastawienia po stronie sprawcy. Na przykład cały rozdział kodeksu karnego dotyczący przestępstw przeciwko mieniu, z wyjątkiem jednego art. 292, zawiera typy czynów umyślnych, które uzależniają odpowiedzialność karną od działania sprawcy w określonym celu (przywłaszczenia, zniszczenia, osiągnięcia korzyści majątkowej itp.). Brak tego elementu w psychice sprawcy skutkować musi umorzeniem postępowania lub odmową jego wszczęcia, niezależnie od tego, czy pozostałe znamiona zostały zrealizowane. Jeżeli na przykład sprawca zabiera innej osobie przedmiot, by go przekazać prawowitemu właścicielowi, nie popełnia przestępstwa kradzieży z uwagi na brak zamiaru przywłaszczenia, a zatem powiększenia swego stanu posiadania z pokrzywdzeniem uprawnionego dysponenta rzeczy.

Karygodność jako element struktury przestępstwa związany jest z pojęciem społecznej szkodliwości czynu, a więc jego etycznej oceny dokonywanej z perspektywy norm powszechnie uznawanych przez społeczeństwo. W konkretnym przypadku zachowanie sprawcy może wyjątkowo zawierać w sobie znikomy stopień społecznej szkodliwości, co pozbawi je charakteru przestępstwa zgodnie z art. 1 § 2 kodeksu karnego [12]. Stopień społecznej szkodliwości ma również znaczenie dla rodzaju i surowości sankcji stosowanych wobec sprawcy przestępstwa, stanowi bowiem jeden z wyznaczników sądowego wymiaru kary. Art. 115 § 2 kodeksu karnego wskazuje przykładowo okoliczności, które należy brać pod uwagę przy ocenie społecznej szkodliwości konkretnego czynu, a wśród nich postać zamiaru i motywację sprawcy. Motywacja jest zatem wymieniona w kodeksie jako przesłanka oceny karygodności czynu zabronionego. Można więc wyobrazić sobie sytuację, w których szczególnie pozytywnie oceniane nastawienie sprawcy będzie skutkowało jego bezkarnością. W praktyce takie przypadki będą jednak niezwykle rzadkie, gdyż o społecznej szkodliwości czynu, oprócz motywacji, decyduje cały konglomerat przesłanek przedmiotowych. Częściej natomiast motywacja sprawcy będzie istotna dla wymiaru kary lub stosowania środków związanych z poddaniem go próbie, gdyż tam właśnie do głosu dochodzą podmiotowe przesłanki społecznej szkodliwości czynu zabronionego.

Wina stanowi podmiotową, subiektywną podstawę odpowiedzialności karnej, a jej brak, zgodnie z art. 1 § 3 kodeksu karnego powoduje, że sprawca czynu zabronionego nie popełnia przestępstwa. W przeszłości winę utożsamiano z pojęciem zamiaru, wyróżniając typy winy umyślnej i nieumyślnej. Obecnie częściej sprowadza się ją do wadliwości ukształtowania i realizacji decyzji woli, a zatem nieprawidłowości w motywacji prawnej procesu decyzyjnego sprawcy. Oceny tego procesu dokonuje się poprzez porównanie inkryminowanego zachowania z potencjalnym zachowaniem modelowego obywatela posta-

wionego w tej samej co sprawca sytuacji [3]. Winę odzielono zatem od kwestii psychicznej relacji sprawcy do czynu, przesuwając punkt ciężkości na normatywną ocenę zachowania i ustalenie, czy w danej sytuacji sprawca mógł zachować się zgodnie z prawem.

Warunkami przypisania winy są przede wszystkim zdolność podmiotu do jej ponoszenia oraz wymagalność oparcia się zewnętrznej sytuacji motywacyjnej. Zdolność podmiotu zależy od jego wieku oraz poczytalności [12]. Zgodnie z brzmieniem art. 31 § 1 kodeksu karnego, nie popełnia przestępstwa osoba, która z powodu choroby psychicznej, upośledzenia umysłowego lub innego zakłócenia czynności psychicznych nie mogła w czasie czynu rozpoznać jego znaczenia lub pokierować swoim postępowaniem. Przyjęta konstrukcja, oprócz źródeł niepoczytalności, wskazuje również konsekwencje w sferze intelektu lub woli w alternatywnej postaci niezdolności rozpoznania znaczenia czynu lub pokierowania własnym postępowaniem. Zbiorcza kategoria „inne zakłócenia czynności psychicznych” może dotyczyć okoliczności natury patologicznej, ale także stanów lub sytuacji fizjologicznych [21]. Poczytalność sprawcy jest coraz częściej analizowana pod kątem stopnia jego samokontroli, a zatem jednej z właściwości procesu motywacyjnego. Ustala się bowiem, do jakiego stopnia osobowość sprawcy jest w stanie adekwatnie spełniać swoje funkcje regulacyjne i integrujące. Mogą mieć tu znaczenie takie okoliczności, jak nieadekwatne sposoby zaspokajania potrzeb psychologicznych i biologicznych, skłonność do rozwiązywania konfliktów emocjonalnych przez zachowania agresywne albo zaburzenia obrazu własnej osoby lub systemu wartości [9]. Często skutkiem stwierdzenia u sprawcy deficytów w zakresie samokontroli jest zdiagnozowanie przez biegłych znacznego stopnia ograniczenia jego poczytalności.

Normy prawne przewidują również wyłączenie winy z uwagi na szczególną sytuację motywacyjną, w jakiej znajdował się sprawca w chwili podejmowania inkryminowanego zachowania. Klasycznym przypadkiem szczególnego nacisku motywacyjnego jest tzw. kolizja obowiązków ujęta w art. 26 § 5 kodeksu karnego. Uzasadnieniem wyłączenia odpowiedzialności karnej sprawcy w takich przypadkach jest przyjęte przez ustawodawcę założenie, iż nie sposób od każdego wymagać wyboru zgodnego z interesem ogółu, zwłaszcza w sytuacji presji czasu i okoliczności. Konflikt wewnętrzny przejawia się w tym, że sprawca początkowo dąży do wypełnienia wszystkich obowiązków, jednakże na pewnym etapie zdaje sobie sprawę, że nie pogodzi tych dążeń i poświęca któreś z nich. Nie znaczy to, że dochodzi do konfliktu w postaci ambitendencji (dążenie – unikanie). Sprawca ma pozytywne nastawienie do wszystkich konkurujących obowiązków, jednak wbrew temu nastawieniu musi jeden z nich poświęcić.

Wyłączenie winy ma również miejsce w przypadku przestępstw przeciwko wymiarowi sprawiedliwości, jeżeli sprawca działa z obawy przed odpowiedzialnością karłą grożącą jemu samemu lub osobie dla niego najbliższej. Nieistotna jest w tych przypadkach faktyczna motywacja sprawcy, a jedynie cel ujęty w kodeksie karnym. Tak więc, utrudniając postępowanie prowadzone przeciwko swojemu krewnemu, sprawca może działać z powodu pozytywnych emocji do tej osoby, w zamiarze uniknięcia wstydu wynikającego z jej zatrzymania lub po prostu po to, aby pozostawić na wolności jedyne go żywiciela rodziny.

Motywacja sprawcy jest zatem istotnym czynnikiem wpływającym na ocenę stopnia jego zawinienia. W niektórych przypadkach określone nastawienie psychiczne sprawcy może doprowadzić do wyłączenia jego winy, a tym samym wykluczenia jego odpowiedzialności karnej. W innych natomiast przypadkach skutkować będzie złagodzeniem lub zaostreniem wymiaru kary albo zastosowaniem wobec sprawcy alternatywnych w stosunku do karania form reakcji prawnej, np. warunkowym umorzeniem postępowania karnego.

#### **4. Diagnoza procesów motywacyjnych w postępowaniu karnym**

Badania motywacji w procesie karnym dotyczą głównie konkretnego fragmentu zachowania się jednostki nazywanego czynem zabronionym. Stałe właściwości osobowościowe sprawcy mają również znaczenie, jednak zwykle dopiero na końcowym etapie aplikacji prawa – przy wyborze rodzaju i wymiaru kary, środków karnych lub probacyjnych.

Badanie motywacji jest zawsze procesem skomplikowanym choćby ze względu na charakter samego zjawiska, na które składają się różne jakościowo czynniki. Cechą wyróżniającą badania procesów motywacyjnych sprawcy przestępstwa jest znaczny odstęp czasowy dzielący stosowanie procedur psychologicznych od analizowanego zachowania, co sprawia, że większość ogólnie przyjętych technik okazuje się nieprzydatna. Niemożliwa również do zastosowania jest obserwacja zachowania „na żywo”, gdyż bardzo rzadko zapis samego przestępstwa jest dostępny dla badacza. Zamiast tego psycholog zmuszony jest opierać się na informacjach o sprawcy dotyczących funkcjonowania jego osobowości w okresie poprzedzającym czyn, a z drugiej strony na dokładnej analizie obiektywnych danych o okolicznościach zdarzenia. Dostępными źródłami tych informacji są wyniki badań psychologicznych, dane z akt sprawy, informacje pochodzące od samego sprawcy oraz własne, bezpośrednie i pośrednie obserwacje badacza dotyczące oskarżonego [17, 19]. Relacja sprawcy obciążona jest wieloma wadami – możliwością celowego ukrywania lub znie-



kształcania przez niego swoich motywów w zamiarze uniknięcia kary, jak również uruchomienia mechanizmów obronnych i tzw. motywów ochronnych występujących najczęściej, gdy sprawca nie aprobejuje lub nie rozumie przyczyn swojego działania, przyjmuje więc taką wersję zdarzenia, którą sam może zaakceptować. Czasem oskarżony nie zdaje sobie sprawy z motywów swojego postępowania, co ma miejsce zwłaszcza w przypadku czynów polegających na gwałtownym wyładowaniu agresji bez wyraźnej przyczyny lub z powodów nieadekwatnych do reakcji. Obiektywnemu obserwatorowi wydają się one wówczas irracjonalne, bezsensowne i popełnione pod wpływem niezrozumiałego impulsu [14]. W literaturze podkreśla się, że w wielu tego rodzaju przypadkach nigdy nie udaje się ustalić w sposób jednoznaczny motywów sprawcy, czego domaga się od biegłych wymiar sprawiedliwości, kierując oskarżonego na przykład na obserwację psychiatryczną [20].

Analiza retrospektywna odnosić się będzie do treści konkretnych procesów psychicznych oraz wyróżnionych wcześniej ogólnych właściwości procesu motywacyjnego. Z tego punktu widzenia szczególnie istotne wydają się przedmiotowe okoliczności czynu, takie jak sposób działania sprawcy, dobór narzędzi, rozmiar i charakter wyrządzonej szkody. Pośrednio opisują one również stopień samokontroli sprawcy oraz poziom regulacji czynności w czasie czynu. Na przykład duża liczba ran zadanych nożem, ich głębokość, chaotyczne i przypadkowe umiejscowienie przemawiać mogą za impulsywnym, emocjonalnym wzorcem funkcjonowania sprawcy, natomiast rany precyzyjnie zadane, w ściśle określone narządy, świadczą raczej o opanowaniu sprawcy lub jego indywidualnym doświadczeniu. Ustalenia w tym zakresie mają znaczenie na etapie poszukiwania nieznanego sprawcy w związku z tzw. profilowaniem kryminalnym, a także na późniejszych etapach postępowania, na przykład przy okazji analizy postaci zamiaru.

Należy również uwzględnić czynniki, które predysponują jednostkę do popełnienia określonego czynu lub odegrały istotną rolę w genezie przestępstwa. Jest to tzw. ogólne tło motywacyjne, na które składają się przesłanki sytuacyjne i osobowościowe przestępstwa [6]. Sytuacyjne determinanty zachowania sprawcy mogą mieć charakter sytuacji ciągłej lub uwarunkowań bezpośrednio poprzedzających czyn. Jako przykłady tzw. sytuacji trudnych lub kryminogennych wymienia się między innymi deprawację potrzeb, przeciążenie, zagrożenie, frustrację i konflikt motywacyjny [22]. Wśród osobowościowych zmiennych ogólnego tła motywacyjnego przestępstwa wskazuje się na takie czynniki, jak labilność i nadpobudliwość emocjonalna, skłonność do kumulowania napięcia emocjonalnego i niedojrzałość, a także egocentryzm, negatywne postawy wobec otoczenia, system wartości, mały krytycyzm, zaburzenia psychopatologiczne itp. [9].

## 5. Badania motywacji sprawców w praktyce procesowej

Jak już wspomniano, występowanie lub brak określonych elementów procesu motywacyjnego może przesądzać o przyjęciu lub wykluczeniu bezprawności, karalności, karygodności albo winy sprawcy, a w skrajnych przypadkach nawet samego czynu. Mimo to badań psychologicznych ukierunkowanych ściśle na procesy motywacyjne sprawcy w postępowaniu karnym przeprowadza się niewiele. Zwykle opinii biegłego psychologa zasięga się w związku z badaniem osobowości sprawcy przy okazji ustalania stanu jego poczytalności, a zupełnie wyjątkowo dla stwierdzenia innych przesłanek odpowiedzialności karnej [5]. Do wyjątków takich należą sprawy o zabójstwo, gdzie oprócz pytania o poczytalność oskarżonego pojawiają się również zagadnienia dotyczące działania pod wpływem silnego wzburzenia (w afekcie), stresu, czynników patologicznych czy też cech osobowości sprawcy (psychopatia, poziom lęku, zależność od innych itp.). Motywacja sprawcy przestępstwa jest również przedmiotem szczegółowej analizy w tzw. profilowaniu, a zatem przy tworzeniu sylwetki psychologicznej nieznanego sprawcy przestępstwa lub najczęściej serii przestępstw. Profilowanie stosowane jest przede wszystkim do sprawców zabójstw, gwałtów, ale także podpaleń, zamachów bombowych, wymuszeń i porwań. Profil jest pomocny przy ustalaniu koncepcji śledztwa, weryfikacji hipotez, podejmowaniu konkretnych działań, ustalaniu zakresu i kierunku czynności śledztwa [11, 29]. Szczegółne istotne jest ustalenie motywu w przypadku nieznanego zabójcy seryjnych, gdyż pomaga to nie tylko przy odtwarzaniu sylwetki psychologicznej sprawcy, ale również przy łączeniu pozornie niezwiązanych ze sobą zdarzeń [28].

Poza tymi rzadkimi przypadkami wpływ diagnozy stanu psychicznego sprawcy na konkretne rozstrzygnięcia procesowe sprowadza się w praktyce do umorzenia postępowania przy zniesionej poczytalności sprawcy, ewentualnie do nadzwyczajnego złagodzenia kary lub obniżenia jej wymiaru przy ograniczonej poczytalności oskarżonego lub działaniu w afekcie jako okolicznościach podmiotowych przemawiających na korzyść sprawcy. Podkreślić jednak należy, iż opisane wyżej badania dotyczą diagnozy procesów motywacyjnych *sensu stricto*, a zatem dokonywanych przez biegłych psychologów z wykorzystaniem aparatury i terminologii naukowej. Bliższa analiza przypadku, przeprowadzona na aktach konkretnych spraw karnych prowadzi do wniosku, iż w praktyce orzeczniczej organów wymiaru sprawiedliwości są uwzględniane faktyczne aspekty motywacyjne postępowania sprawcy niezależnie od stosowanej przez prawników terminologii oraz „technik diagnostycznych”. Można powiedzieć, że organy te stosują „amatorską” diagnozę procesów motywacyjnych na potrzeby prowadzonych po-

stępowania, posługując się przy tym określeniami ustawowymi („w celu”, „z zamiarem”) lub też potocznymi sformułowaniami odnoszącymi się do sfery motywacji („działając w interesie publicznym”). Znajduje to odzwierciedlenie nie tyle w treści samych decyzji procesowych, co raczej w ich uzasadnieniach. Okazuje się, że organy stosujące prawo dość często odwołują się do pojęć z dziedziny motywacji, przede wszystkim do kategorii zamiaru. Jak wspomniano, zamiar należy do podstawowych znamion czynów umyślnych i decyduje o ich karalności. Ponieważ stanowią one ponad 50 procent wszystkich przestępstw, nie dziwi fakt, że brak tego elementu struktury przestępstwa będzie stosunkowo często przesłanką umorzenia lub odmowy wszczęcia postępowania. Podstawą umorzenia z tego powodu będzie art. 17 § 1 pkt 2 kodeksu postępowania karnego, który stanowi, iż postępowania nie wszczyna się, a wszczęte umarza, jeżeli czyn nie zawiera znamion czynu zabronionego. Szczególnie wyraźnie będzie to widoczne w przypadku omówionych przestępstw kierunkowych, gdzie ustalenie szczególnego nastawienia motywacyjnego sprawcy jest punktem wyjścia do analizy przestępności danego czynu. „Amatorska” diagnoza procesów motywacyjnych ma mniejsze znaczenie dla pozostałych elementów struktury przestępstwa, przypadki powoływania się na te procesy nie należą jednak do wyjątków, zwłaszcza w odniesieniu do bezprawności i zawinienia. Również w tych przypadkach ustalenie deficytów w zakresie motywacji lub przeciwnie – występowania określonego typu nastawienia sprawcy – przesądza czasami o niemożności pociągnięcia go do odpowiedzialności karnej.

Ostatnią kwestią wymagającą omówienia są źródła wiedzy prawników o procesach psychicznych sprawcy. Okazuje się, że przypuszczalna motywacja rekonstruowana jest najczęściej w oparciu o dowody osobowe, takie jak zeznania świadków i wyjaśnienia podejrzanych, rzadziej na podstawie dokumentacji czy też innych materiałów dowodowych (ogłędziny, eksperymenty procesowe, ekspertyzy kryminalistyczne, itp.), a zupełnie wyjątkowo przy uwzględnieniu opinii biegłych psychiatrów czy psychologów. Świadczy to o przywiązywaniu przez policjantów, prokuratorów i sędziów dużej wagi do opisów i samoopisów dokonywanych przez przesłuchiwaną osobę, co z jednej strony pozwala na uzyskanie informacji z bezpośredniego źródła, z drugiej jednak wiąże się z ryzykiem nadmiernego subiektywizmu i stronniczości gromadzonych przekazów.

## 6. Wnioski

Podsumowując przedstawione rozważania, nasuwa się uwaga, iż motywacja sprawcy przestępstwa jest jedną z najważniejszych podmiotowych przesłanek odpowiedzialności karnej. W przeciwieństwie jednak do znamion

przedmiotowych, takich jak na przykład wysokość szkody, sposób działania sprawcy czy rodzaj użytego narzędzia, rzadko jest przedmiotem szczegółowych badań w procesie karnym. Jeszcze rzadziej motywacja sprawcy jest celem określonych czynności dowodowych, zwłaszcza z zaangażowaniem biegłych psychologów czy psychiatrów. Można powiedzieć, że w zakresie motywacji przestępczej organy procesowe częściej przeprowadzają diagnozę amatorską niż fachową, posługując się w tym celu ogólną wiedzą o funkcjonowaniu człowieka oraz dostępnymi w aktach informacjami o sprawcy i jego zachowaniu.

Tymczasem motywacja sprawcy czynu zabronionego może i powinna zostać precyzyjnie ustalona w toku postępowania karnego. Jest to bowiem niezbędne nie tylko do właściwej oceny danego wycinka zachowania, ale również w celu zastosowania wobec sprawcy środków adekwatnych z punktu widzenia psychologii sądowej. Rola biegłego psychologa nie może się ograniczać do próby odtworzenia procesów motywacyjnych sprawcy oraz ustalenia ich poznawczego i emocjonalnego podłoża. Oprócz tego psycholog powinien wyjść z propozycją działań proaktywnych, a zatem ukierunkowanych na przyszłość. Zależnie od stadium postępowania, mogą one przybrać postać sugestii dotyczących nowych kierunków śledztwa i potrzeby gromadzenia dalszych informacji (profilowanie), sposobu przesłuchiwania podejrzanego (faza *in personam* – przeciwko określonej osobie), a nawet doboru rodzaju i wysokości kary, środków karnych czy instytucji probacyjnych (postępowanie jurysdykcyjne). We wszystkich tych przypadkach punktem odniesienia dla psychologa sądowego winna być motywacja sprawcy (podejrzanego, oskarżonego), gdyż tylko ona pozwala zarówno na ocenę jego zachowania w przeszłości, jak i na prognozowanie sposobu jego funkcjonowania w przyszłości. Rola psychologa sądowego badającego motywację sprawcy jest więc nie do przecenienia – powinien on udzielić pomocy organowi procesowemu nie tylko przy ustalaniu przesłanek odpowiedzialności karnej z perspektywy pięcioelementowej struktury przestępstwa, ale również przy realizacji dyrektyw sądowego wymiaru kary w stosunku do oskarżonego, zgodnie z wymogami prewencji indywidualnej.